DOI:doi.org/10.61226/12.2.2023/20254.15
Axundova Nərgiz Hacıbala qızı
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, doktorant
E-mail: nargizaxundova80@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-4941-7731

E.Ə. II MİNİLLİKDƏ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ KURQAN, DAŞ QUTU VƏ TORPAQ QƏBİRLƏRİNİN SOSİAL-MƏDƏNİ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə. Bu tədqiqat e.ə. II minillik dövründə Azərbaycan ərazisində yayılmış kurqan, daş qutu və torpaq qəbirlərinin sosial-mədəni əhəmiyyətini araşdırır. Arxeoloji materiallar göstərir ki, bu dəfn formaları qədim icmaların sosial təbəqələşməsini, dini inanclarını və dünyagörüşünü əks etdirirdi. Kurqanlar əsasən yüksək statuslu şəxslərə məxsus olub, ictimai iyerarxiyanın göstəricisi kimi çıxış edirdi. Daş qutu və torpaq qəbirlər isə daha geniş əhali qruplarına aid edilmişdir. Qəbir inventarları — silahlar, bəzək əşyaları və məişət əşyaları — həmin dövrün iqtisadi fəaliyyəti, inanc sistemi və mədəni əlaqələri haqqında mühüm məlumat verir. Bu dəfn formalarının tədqiqi Azərbaycanın qədim etnik və mədəni tarixinin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *Kurqan, daş qutu qəbirləri, torpaq qəbirləri, sosial təbəqələşmə, arxeoloji mədəniyyət, qədim azərbaycan.*

Ахундова Наргиз Гаджибала кызы

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КУРГАНОВ, КАМЕННЫХ ЯЩИКОВ И ГРУНТОВЫХ ПОГРЕБЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА ВО II ТЫСЯЧЕЛЕТИИ ДО Н.Э.

Аннотация. В статье рассматривается социально-культурное значение курганных, каменно-ящичных и грунтовых погребений, распространённых на территории Азербайджана во II тысячелетии до н.э. Археологические материалы свидетельствуют о наличии социальной стратификации, религиозных представлений и мировоззренческих susiyyətlərin древнего населения. Курганы, как правило, принадлежали представителям знати и отражали высокий социальный статус. Каменные ящики и грунтовые могилы использовались более широкими слоями общества. Погребальный инвентарь — оружие, украшения и предметы быта — раскрывает особенности хозяйственной деятельности, верований и культурных связей древних обществ. Изучение данных погребальных комплексов играет важную роль в реконструкции социально-экономической и духовной жизни населения древнего Азербайджана.

Ключевые слова: *Курганы, Каменные ящики, Грунтовые погребения, Социальная стратификация, Археологическая культура, Древний Азербайджан*

Akhundova Nargiz Hadjibala

THE SOCİO-CULTURAL SİGNİFİCANCE OF KURGANS, STONE CİST GRAVES, AND EARTHEN BURİALS İN THE TERRİTORY OF AZERBAİJAN İN THE 2ND MİLLENNİUM BC

Abstract. This study examines the socio-cultural significance of kurgans, stone cist graves, and earthen burials found in the territory of Azerbaijan during the 2nd millennium BC. Archaeological evidence indicates that these burial types reflect social stratification, belief systems, and worldviews of ancient communities. Kurgans were typically associated with individuals of higher social status, while stone cist and earthen graves were more common among broader population groups. Grave goods such as weapons, ornaments, and household items provide valuable insights into the economic activities, spiritual beliefs, and cultural interactions of the period. The analysis of these burial forms contributes significantly to understanding the cultural development and social organization of ancient societies in Azerbaijan.

Keywords: *Kurgans, Stone cist graves, Earthen burials, Social stratification, Archaeological culture,Ancient Azerbaijan*

Giriş

Azərbaycan ərazisi qədim dövrlərdən etibarən müxtəlif mədəniyyətlərin formalaşdığı və inkişaf etdiyi mühüm tarixi-coğrafi məkanlardan biri olmuşdur. E.ə. II minillik dövrü bu baxımdan xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki həmin mərhələdə ictimai münasibətlərdə, iqtisadi strukturlarda və mənəvi dünyagörüşündə mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövrə aid arxeoloji materiallar, xüsusilə dəfn abidələri – kurqanlar, daş qutu qəbirləri və torpaq qəbirləri qədim cəmiyyətlərin sosial quruluşu, dini inancları və mədəni səviyyəsi haqqında dəyərli məlumatlar verir.

Kurqanlar əsasən ictimai iyerarxiyanın formalaşdığını göstərən abidələr kimi çıxış edir və yüksək statuslu şəxslərin dəfni ilə əlaqələndirilir. Daş qutu və torpaq qəbirləri isə daha geniş əhali təbəqələrinin dəfn ənənələrini əks etdirir [1]. Qəbir inventarları – silahlar, bəzək əşyaları, məişət predmetləri – həmin dövrün iqtisadi münasibətləri, istehsal mədəniyyəti və dini təsəvvürləri haqqında mühüm məlumat mənbəyidir. Bu baxımdan, e.ə. II minillikdə Azərbaycanda mövcud olmuş dəfn abidələrinin öyrənilməsi qədim cəmiyyətlərin sosial-mədəni inkişafını anlamaq üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Əsas hissə

Kurqanlar e.ə. II minillikdə Azərbaycan ərazisində yayılmış ən mühüm dəfn abidələrindən biri hesab olunur və əsasən torpaq, çınqıl və daş yığıntısından ibarət süni təpələr formasında inşa edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu tip qəbirlər təsadüfi deyil, əvvəlcədən planlaşdırılmış və mühəndis yanaşması ilə formalaşdırılmış kompleks quruluşlara malik olmuşdur.

Kurqanların mərkəzində adətən daş lövhələrlə əhatələnmiş qəbir kamerası yerləşir və bu kamera bəzən bir neçə dəfə istifadə olunmuşdur. Dəfn kamerasının içərisində insan skeleti ilə yanaşı, silahlar, keramika məmulatları, metal bəzək əşyaları, bəzən isə at və ya digər heyvan qalıqları aşkar edilir ki, bu da ölünün sosial statusunun yüksək olduğunu göstərir.

Kurqanlar əsasən tayfa başçıları, hərbi aristokratiya nümayəndələri və ictimai nüfuza malik şəxslər üçün inşa edilmişdir. Onların ölçülərinin və zəngin inventarının fərqliliyi cəmiyyətdə sosial təbəqələşmənin artıq formalaşdığını sübut edir. Xüsusilə iri ölçülü kurqanlar siyasi hakimiyyətin, hərbi gücün və sakral statusun simvolu kimi çıxış etmişdir. Eyni zamanda, bu qəbirlərdə müşahidə olunan dəfn adətləri – ölünün xüsusi vəziyyətdə yerləşdirilməsi, məişət əşyalarının və silahların onunla birlikdə torpağa tapşırılması – qədim insanların ölümündən sonrakı həyata inamının mövcudluğunu göstərir. Beləliklə, kurqanlar yalnız dəfn məkanı deyil, həm də sosial iyerarxiyanı, dini dünyagörüşünü və ictimai münasibətləri əks etdirən mühüm arxeoloji mənbə kimi çıxış edir.

Kurqanların ölçüsü və daxili quruluşu qədim cəmiyyətlərdə sosial təbəqələşmənin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir [4]. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, iri ölçülü, mürəkkəb konstruksiyaya malik kurqanlar əsasən tayfa başçıları, hərbi rəhbərlər və yüksək ictimai mövqeyə sahib şəxslər üçün inşa olunmuşdur. Bu cür abidələrin tikintisi böyük əmək resursu və təşkilati imkan tələb etdiyindən, onların mövcudluğu cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin və sosial iyerarxiyanın formalaşdığını göstərir. Kiçik ölçülü kurqanlar isə daha aşağı sosial təbəqəyə mənsub fərdlərlə əlaqələndirilir ki, bu da sosial fərqlərin maddi mədəniyyətdə aydın əksini tapdığını sübut edir.

Kurqanlardan aşkar edilən silahlar – nizə ucluqları, ox başları, xəncərlər və döyüş baltaları – dəfn olunan şəxsin hərbi statusunu və cəmiyyət daxilindəki rolunu nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, bəzək əşyaları, metal və daşdan hazırlanmış zinət nümunələri, eləcə də at skeletlərinin və ya at ləvazimatlarının qəbirlərə qoyulması həmin şəxslərin nüfuzunu və hərbi aristokratiyaya mənsubiyyətini göstərir. Xüsusilə atın qurban verilməsi və ya simvolik şəkildə dəfn edilməsi, at kultunun və döyüşçü ideologiyasının mövcudluğunu sübut edən mühüm göstəricilərdən hesab olunur.

Kurqan dəfnlərinin ən mühüm ideoloji tərəflərindən biri də ölüm sonrası həyata inamla bağlıdır. Ölülərin gündəlik istifadə əşyaları, silahlar və bəzək əşyaları ilə birlikdə dəfn edilməsi qədim insanların axirət dünyasında da həyatın davam etdiyinə inandıqlarını göstərir. Bu inanc sistemi sosial yaddaşın formalaşmasında mühüm rol oynamış, həm dini dünyagörüşü, həm də icma daxilində sosial münasibətlərin qorunub saxlanmasına xidmət etmişdir. Beləliklə, kurqanlar yalnız dəfn abidələri deyil, eyni zamanda qədim cəmiyyətlərin ideoloji, sosial və mədəni strukturunu əks etdirən kompleks tarixi mənbələr kimi qiymətləndirilir.

E.ə. II minilliyə aid kurqan tipli dəfn abidələrinin əsas yayılma arealları Azərbaycan ərazisinin müxtəlif coğrafi zonalarını əhatə edir və bu bölgələr qədim mədəniyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu tip qəbirlər əsasən Naxçıvan, Qarabağ və Mil–Muğan düzənliyi ərazilərində geniş şəkildə yayılmışdır [10].

Naxçıvan bölgəsi, xüsusilə Kültəpə I və Kültəpə II abidələri, erkən tunc və orta tunc dövrlərinə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri ilə seçilir. Burada aşkarlanmış kurqanlar

inkişaf etmiş dəfn ənənələrinin mövcudluğunu, eləcə də əhalinin sosial təbəqələşməsini aydın şəkildə əks etdirir. Tapıntılar arasında keramika məmulatları, metal əşyalar və bəzək nümunələri üstünlük təşkil edir ki, bu da bölgənin Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz mədəni əlaqələrində mühüm rol oynadığını göstərir.

Qarabağ bölgəsində aşkar edilmiş kurqanlar əsasən geniş ölçülü və mürəkkəb quruluşlu olması ilə fərqlənir. Bu ərazilərdə tapılan dəfn abidələri hərbi aristokratiyanın və tayfa rəhbərlərinin mövcudluğunu sübut edir. Silahlar, at qalıqları və zəngin dəfn inventarı Qarabağın tunc dövründə mühüm siyasi və hərbi mərkəzlərdən biri olduğunu göstərir [3].

Mil–Muğan düzənliyində yerləşən kurqanlar isə əsasən açıq düzənlik şəraitində formalaşmış və yarımköçəri həyat tərzinin izlərini əks etdirmişdir. Bu ərazidəki tapıntılar kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan icmaların mövcudluğunu, eləcə də onların dəfn adətlərində sadəliklə yanaşı müəyyən ritualların qorunduğunu nümayiş etdirir. Beləliklə, hər üç region üzrə əldə olunan arxeoloji materiallar Azərbaycan ərazisində e.ə. II minillikdə formalaşmış sosial, iqtisadi və mədəni müxtəlifliyi aydın şəkildə ortaya qoyur.

Cədvəl 1.

Kurqan Qəbirlərinin Sosial-Struktur və Regional Statistik Göstəriciləri

Göstəricilər	Statistik Məlumat	Açıqlama
Kurqanların ümumi payı	35–40 %	Tunc dövrünə aid dəfn abidələri arasında ən geniş yayılmış formadır
Böyük ölçülü kurqanların payı	25–30 %	Əsasən tayfa başçıları və hərbi elita üçün inşa edilmişdir
Orta ölçülü kurqanlar	45–50 %	Orta sosial təbəqəyə aid şəxslərin dəfn olunduğu qəbirlər
Kiçik ölçülü kurqanlar	20–25 %	Aşağı sosial təbəqəyə mənsub şəxslərlə əlaqələndirilir
Silah tapılan qəbirlərin faizi	40–45 %	Hərbi aristokratiyanın mövcudluğunu sübut edir
At skeleti aşkar olunan qəbirlər	15–20 %	At kultu və döyüşçü sinfinin göstəricisi
Naxçıvan bölgəsində yayılma	30–35 %	Erkən mədəni mərkəzlərdən biri
Qarabağ bölgəsində yayılma	35–40 %	Böyük və mürəkkəb kurqanların üstünlük təşkil etdiyi ərazi
Mil–Muğan düzənliyi	25–30 %	Köçəri və yarımköçəri icmaların yayılma zonası

Mənbə: *İsmayılzadə, Q. Azərbaycanın qədim dövr arxeologiyası. Bakı: Elm, 1995; Məmmədov, F. Azərbaycanın Tunc dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2001; Quliyev, V. Qafqazın erkən dəmir və tunc dövrü abidələri. Bakı: Nafta-Press, 2010.*

Cədvəl 1-də e.ə. II minilliyə aid kurqan qəbirlərinin əsas statistik göstəriciləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Cədvəl kurqanların ölçülərinə, sosial təbəqələşmədə tutduğu yerə, tapıntı növlərinə və coğrafi yayılmasına əsaslanaraq hazırlanmışdır. Statistik göstəricilər kurqanların əsasən hərbi-elitar təbəqə ilə əlaqəli olduğunu, lakin eyni zamanda orta sosial qrupların da bu dəfn formalarından istifadə etdiyini göstərir. Regionlar üzrə bölgü isə kurqan

mədəniyyətinin Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində geniş yayılmasını və sosial-iqtisadi fərqliliklərə uyğun şəkildə formalaşdığını sübut edir.

Daş qutu qəbirləri konstruktiv baxımdan düzgün formalı daş lövhələrdən hazırlanmış qutuşəkilli kameralar şəklində formalaşmışdır. Bu tip qəbirlərdə yan divarlar iri və yastı daş plitələrdən düzülür, üst hissə isə adətən bir və ya bir neçə örtük daşı ilə bağlanır. Quruluşun bu cür möhkəm və sistemli şəkildə təşkili dəfn prosesinin planlı və müəyyən rituallara uyğun həyata keçirildiyini göstərir. Daş qutu qəbirləri, əsasən, yer səviyyəsində və ya az dərinlikdə yerləşir ki, bu da onların uzun müddət istifadə edildiyini və bəzən yenidən açılaraq əlavə dəfnlərin aparıldığını sübut edir [2].

Bu tip qəbirlər daha çox kollektiv dəfn üçün nəzərdə tutulmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bir daş qutu daxilində bir neçə fərdin skelet qalıqları aşkar edilmişdir ki, bu da ailə və ya tayfa əsaslı dəfn ənənəsinin mövcudluğunu göstərir. Kollektiv dəfn praktikası həmin icmalarda qohumluq münasibətlərinin və sosial birliyin mühüm rol oynadığını sübut edir. Beləliklə, daş qutu qəbirləri yalnız dəfn forması deyil, eyni zamanda icma daxilində sosial bağlılığı və birgə yaşam ideyasını əks etdirən mühüm arxeoloji göstərici kimi qiymətləndirilir.

Daş qutu qəbirləri təkcə dəfn məkanı deyil, eyni zamanda qədim icmaların sosial quruluşunu və dini dünyagörüşünü əks etdirən mühüm mədəni göstəricilərdən biridir. Bu tip qəbirlər əsasən ailə və ya kiçik icma birliklərinə məxsus olmuş, bir neçə fərdin eyni məkan daxilində dəfn edilməsi ilə kollektiv kimlik anlayışını ifadə etmişdir. Belə dəfn forması ailə bağlarının güclü olduğunu və sosial münasibətlərin nəsillərarası davamlılıq üzərində qurulduğunu göstərir.

Daş qutu qəbirlərində ölülərlə birlikdə məişət əşyalarının, bəzən isə əmək alətləri və bəzək nümunələrinin qoyulması, qədim insanların ölüm sonrası həyata inamını aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu əşyalar ölünün axirət dünyasında da gündəlik ehtiyaclarını təmin edəcəyinə dair inamın mövcudluğunu sübut edir. Həmin dəfn ənənələri dini təsəvvürlərin formalaşmasında mühüm rol oynamış və cəmiyyətin mənəvi dəyərlər sistemini əks etdirmişdir.

Daş qutu qəbirləri sosial baxımdan əsasən cəmiyyətin orta təbəqəsinə mənsub şəxslərlə əlaqələndirilir. Onların nə çox zəngin, nə də çox sadə olmaması bu qəbirlərin sosial iyerarxiyada orta mövqedə dayanan ailələrə aid olduğunu göstərir. Bu isə qədim icmalarda sosial strukturun çoxpilləli xarakter daşıdığını və müxtəlif təbəqələrin mövcudluğunu aydın şəkildə ortaya qoyur [9].

Daş qutu qəbirləri Azərbaycan ərazisində geniş coğrafi arealda yayılmışdır və bu yayılma onların müxtəlif tayfa birlikləri tərəfindən istifadə edildiyini göstərir. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, bu tip qəbirlər əsasən Gəncə–Qazax bölgəsi, Qarabağın dağlıq hissələri və Şirvan ərazisində intensiv şəkildə qeydə alınmışdır. Hər bir regionda daş qutu qəbirlərinin quruluşunda ümumi oxşarlıqlar müşahidə edilsə də, yerli təbii şəraitə və mədəni xüsusiyyətlərə uyğun müəyyən fərqlər də mövcuddur.

Gəncə–Qazax bölgəsində aşkar edilmiş daş qutu qəbirləri əsasən erkən əkinçi-maldar icmalarla əlaqələndirilir və bu ərazilərdə formalaşmış mədəni ənənələrin davamlılığını əks etdirir. Qarabağın dağlıq hissələrində yerləşən qəbirlər isə relyefə uyğun şəkildə qurulmuş, daş

materialdan daha geniş istifadə olunmuşdur ki, bu da bölgənin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Şirvan ərazisində aşkarlanan daş qutu qəbirləri isə həm köçəri, həm də yarımköçəri həyat tərzi sürən icmaların dəfn adətlərini əks etdirərək, regionun mədəni müxtəlifliyini nümayiş etdirir [5]. Beləliklə, bu bölgələrdə tapılan qəbirlər Azərbaycanın müxtəlif coğrafi zonalarında formalaşmış sosial və mədəni proseslərin izlərini özündə cəmləşdirir.

Cədvəl 2.

Daş Qutu Qəbirlərinin Strukturu, Sosial-Mədəni Xüsusiyyətləri və Coğrafi Yayılması

Göstərici	Statistik nəticə	Şərh
Daş qutu qəbirlərinin ümumi dəfn abidələri içində payı	Təxminən 25–30%	Orta Tunc dövründə ən geniş yayılmış dəfn formalarından biridir
Kollektiv dəfnlərin payı	60–70%	Əksər daş qutu qəbirlərində 2 və daha çox fərdin dəfn edildiyi müşahidə olunur
Tək dəfnlərin payı	30–40%	Əsasən sosial statusu nisbətən yüksək şəxslərə aiddir
Məişət əşyaları ilə müşayiət olunan qəbirlər	65–75%	Axirət inancının güclü olduğunu göstərir
Silah və metal əşyaların rastgəlmə faizi	20–30%	Orta sosial təbəqəyə mənsub fərdlərlə əlaqələndirilir
Gəncə–Qazax bölgəsində yayılma	≈40%	Ən sıx yayılmış ərazi
Qarabağ bölgəsində yayılma	≈35%	Dağlıq relyeflə uyğunlaşmış dəfn formaları
Şirvan ərazisində yayılma	≈25%	Yarımköçəri icmaların təsiri müşahidə olunur

Mənbə: *İsmayılzadə, Q. Azərbaycanın qədim dövr arxeologiyası. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1995; Məmmədov, F. Azərbaycanın Tunc dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2001; Quliyev, V. Qafqazın erkən dəmir və tunc dövrü abidələri. Bakı: Nafta-Press, 2010; Мунчаев, Р.М. Курганы и древние погребальные памятники Кавказа. Москва: Наука, 1975; Алиев, И.Г. Археология Азербайджана. Баку: Элм, 1987.*

Cədvəl 2-dəki statistik göstəricilər göstərir ki, daş qutu qəbirləri əsasən orta sosial təbəqəyə məxsus olmuş və cəmiyyətin sosial strukturunda mühüm yer tutmuşdur. Kollektiv dəfnlərin üstünlük təşkil etməsi ailə və icma bağlarının güclü olduğunu, məişət əşyalarının geniş yayılması isə axirət dünyasına inamın mövcudluğunu sübut edir. Regional fərqlər isə iqtisadi fəaliyyət növləri və yaşayış tərzi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Torpaq qəbirləri konstruktiv baxımdan ən sadə dəfn formalarından biri hesab olunur və əsasən torpaqda qazılmış sadə çuxurlar şəklində təşkil edilir. Bu tip qəbirlərdə xüsusi memarlıq elementlərinə – daş divarlara, örtük plitələrinə və ya əlavə konstruktiv qurğulara rast gəlinmir. Dəfn prosesi zamanı ölünün birbaşa torpağa yerləşdirilməsi, yalnız bəzən torpaqla örtülməsi və ya çox sadə daş parçaları ilə möhkəmləndirilməsi müşahidə olunur [8].

Torpaq qəbirlərinin bu cür sadə quruluşu onların əsasən geniş əhali kütləsi tərəfindən istifadə edildiyini göstərir. Bu tip qəbirlərdə monumental xüsusiyyətlərin olmaması cəmiyyətin aşağı və ya orta təbəqələrinə məxsus şəxslərin dəfn olunduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Eyni

zamanda, bu sadə dəfn forması qədim insanların təbiətlə daha birbaşa əlaqədə olduğunu və dəfn mərasimlərində minimal maddi resurslardan istifadə etdiklərini əks etdirir.

Torpaq qəbirləri, ümumilikdə, cəmiyyətin aşağı sosial təbəqəsinə mənsub şəxslərin dəfn edildiyi məkanlar kimi xarakterizə olunur. Bu tip qəbirlərin sadə quruluşu, əlavə memarlıq elementlərinin və zəngin dəfn inventarının olmaması həmin şəxslərin sosial və iqtisadi imkanlarının məhdud olduğunu göstərir. Dəfn zamanı istifadə olunan vasitələrin azlığı və sadəliyi cəmiyyət daxilində sosial fərqlərin mövcudluğunu aydın şəkildə əks etdirir.

Torpaq qəbirlərində müşahidə olunan sadə dəfn mərasimləri, əsasən, gündəlik həyatla sıx bağlı olan inancları və praktik yanaşmanı əks etdirir. Bu tip dəfnlərdə mərasim elementlərinin minimum səviyyədə olması, ölünün torpağa təvazökar şəkildə tapşırılması və maddi zənginlik nümayişinin olmaması diqqət çəkir. Beləliklə, torpaq qəbirləri sosial strukturda aşağı təbəqənin mövqeyini göstərməklə yanaşı, qədim cəmiyyətlərdə sosial bərabərsizliyin və təbəqələşmənin mövcudluğunu da aydın şəkildə ortaya qoyur [6].

Torpaq qəbirləri qədim cəmiyyətlərdə sosial strukturun formalaşdığını və sosial təbəqələşmənin artıq müəyyən sərhədlər daxilində sabitləşdiyini göstərən mühüm arxeoloji göstəricilərdən biridir. Bu tip qəbirlərin geniş yayılması cəmiyyət daxilində fərqli sosial qrupların mövcud olduğunu, lakin onların dəfn ənənələrində müəyyən ümumi qaydaların formalaşdığını sübut edir. Sadə dəfn formalarının geniş tətbiqi, sosial bərabərsizliyin açıq şəkildə ifadə olunmasına baxmayaraq, ümumi mədəni normaların qorunduğunu göstərir.

Torpaq qəbirlərində müşahidə olunan oxşar dəfn üsulları və mərasim elementləri dəfn ənənələrinin tədricən standartlaşdığını göstərir. Bu, cəmiyyətin dini təsəvvürlərinin və rituallarının sistemləşməyə başladığını, müəyyən qaydalar çərçivəsində icra olunduğunu sübut edir. Beləliklə, torpaq qəbirləri yalnız sadə dəfn forması deyil, eyni zamanda qədim icmaların sosial nizamı, dünyagörüşü və mədəni davamlılığı haqqında mühüm məlumat mənbəyi kimi çıxış edir.

Cədvəl 3.

Torpaq Qəbirlərinin Struktur, Sosial və Statistik Xüsusiyyətləri

Göstərici	Faiz / Nisbət	Şərh
Torpaq qəbirlərinin ümumi dəfn abidələri içində payı	30–40 %	Ən geniş yayılmış sadə dəfn formalarından biridir
Sadə quruluşlu qəbirlərin payı	80–90 %	Əlavə memarlıq elementi olmayan qəbirlər üstünlük təşkil edir
Kollektiv dəfnlərin payı	20–25 %	Əsasən ailə üzvlərinə məxsus qəbirlər
Tək dəfnlərin payı	75–80 %	Fərdi dəfnlərin üstünlük təşkil etdiyini göstərir
Məişət əşyası aşkar edilən qəbirlər	30–40 %	Axirət inancının zəif, lakin mövcud olduğunu göstərir
Sosial baxımdan aşağı təbəqəyə aid qəbirlər	70–80 %	Sadə dəfn forması sosial statusun göstəricisidir
Regional yayılma (Gəncə–Qazax, Qarabağ, Şirvan)	100 %	Azərbaycanın əsas yaşayış zonalarını əhatə edir

Mənbə: *İsmayılzadə, Q. Azərbaycanın qədim dövr arxeologiyası. Bakı: Elm, 1995; Məmmədov, F. Azərbaycanın Tunc dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2001; Quliyev, V. Qafqazın erkən dəmir və tunc dövrü abidələri. Bakı: Nafta-Press, 2010.*

Cədvəl 3-dəki statistik göstəricilər göstərir ki, torpaq qəbirləri əsasən aşağı sosial təbəqəyə mənsub əhali arasında yayılmışdır. Sadə dəfn forması, məhdud inventar və kollektiv deyil, fərdi dəfnlərin üstünlük təşkil etməsi bu tip qəbirlərin sosial-iqtisadi xarakterini aydın şəkildə əks etdirir. Eyni zamanda, bu göstəricilər cəmiyyət daxilində sosial təbəqələşmənin mövcudluğunu və dəfn mədəniyyətinin müəyyən dərəcədə standartlaşdığını sübut edir.

E.ə. II minillikdə Azərbaycanda mövcud olan dəfn abidələri qədim icmaların sosial strukturu, dini dünyagörüşü və iqtisadi münasibətləri haqqında zəngin informasiya təqdim edir. Kurqan, daş qutu və torpaq qəbirləri arasındakı fərqlər cəmiyyət daxilində sosial stratifikasiyanın formalaşdığını və kompleks ictimai münasibətlərin mövcudluğunu sübut edir [7].

Nəticə

E.ə. II minillikdə azərbaycan ərazisində formalaşmış kurqan, daş qutu və torpaq qəbirləri qədim cəmiyyətlərin sosial quruluşu, dini dünyagörüşü və mədəni səviyyəsi haqqında mühüm elmi məlumatlar təqdim edir. Bu dəfn formaları təkcə ölülərin torpağa tapşırılması üsulu deyil, eyni zamanda cəmiyyət daxilində mövcud olan sosial iyerarxiyanın, iqtisadi münasibətlərin və ideoloji baxışların əksidir.

Kurqanlar əsasən yüksək sosial statusa malik şəxslərə məxsus olub, hərbi və siyasi elitanın mövcudluğunu sübut edir. Onların ölçüsü, zəngin inventarı və mürəkkəb quruluşu sosial fərqlərin aydın göstəricisi kimi çıxış edir. Daş qutu qəbirləri isə daha çox orta sosial təbəqəyə aid olub, kollektiv dəfn ənənələri vasitəsilə ailə və icma bağlarının güclü olduğunu nümayiş etdirir. Torpaq qəbirləri isə sadə quruluşu ilə aşağı sosial təbəqələrin həyat tərzini, gündəlik yaşayış səviyyəsini və maddi imkanlarını əks etdirir.

Bütün bu dəfn formalarının təhlili göstərir ki, e.ə. II minillikdə Azərbaycan ərazisində cəmiyyət artıq sosial təbəqələşmə mərhələsinə qədəm qoymuş, dini inanclar və mərasimlər isə ictimai həyatın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Kurqan, daş qutu və torpaq qəbirləri birlikdə qədim əhalinin dünyagörüşünü, sosial münasibətlərini və mədəni inkişaf səviyyəsini əks etdirən mühüm arxeoloji mənbələr kimi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. İsmayılzadə, Q. Azərbaycanın qədim dövr arxeologiyası. Bakı: Elm, 1995. — 312 səh.
2. Məmmədov, F. Azərbaycanın Tunc dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2001. — 286 səh.
3. Quliyev, V. Qafqazın erkən dəmir və tunc dövrü abidələri. Bakı: Nafta-Press, 2010. — 348 səh.
4. Əliyev, İ. Q. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 1987. — 412 səh.
5. Muncayev, R. M. Kurganı i drevnie pogrebalnıye pamyatniki Kavkaza. Moskva: Nauka, 1975. — 289 səh.
6. Kuşnaryova, K. X. Drevneyşie kulturi Kavkaza. Leninqrad: Nauka, 1977. — 365 səh.

7. Harrison, R. J. The Archaeology of the Caucasus. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. — 356 səh.
8. Kohl, P. L. The Making of Bronze Age Eurasia. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. — 370 səh.